

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«Постколоніальний синдром українців: причини та наслідки
проблеми самоідентифікації політичної нації»**

Виконала: студентка IV курсу
групи IstP1-B19z
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія та правознавство)
заочної форми навчання

Ільченко Поліна Володимирівна

Керівник: доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін

Федьков Олександр Миколайович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1 Історіографія та джерельна база дослідження.....	6
1.2 Методологія дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ XVIII–XX СТ. ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНЦІВ	16
2.1 Територіальні загарбання Росії в XVIII–XX ст.....	16
2.2. Обмеження прав українців за Російської імперії	19
2.3 Репресії проти наукового, культурного та релігійного життя українців в часи СРСР.....	28
РОЗДІЛ 3. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ УКРАЇНИ XVIII–XXI СТ.....	38
3.1 Національний рух у Наддніпрянській Україні	38
3.2 Національний рух у Галичині та Закарпатті. Москвофільство.....	43
3.3 Національно-державний розвиток сучасної України та агресія Російської Федерації.....	50
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ	64

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається тим, що вивчення постколоніального синдрому є актуальним для розуміння поточного впливу неокolonіалізму та імперіалізму на психічне здоров'я та добробут колонізованих народів, у тому числі українців.

Україна пройшла довгий і важкий шлях підкорення та (нео)колонізації імперськими державами протягом своєї історії. Серед цих держав були монголи, поляки, росіяни та австрійці та угорці. Наслідки цієї політики є тривалими та важкими для психіки народу в цілому, включаючи почуття неповноцінності, культурну втрату та заплутаність ідентичності. Останніми роками Україна зіткнулася зі значними політичними, економічними та соціальними викликами, зокрема війною з Росією, анексією нею Криму та інших українських територій. Ці виклики можуть поглибити наслідки постколоніальної травми та створити додатковий стрес, який впливає на психічне здоров'я та благополуччя.

Дослідження постколоніального синдрому серед українців може розкрити далекосяжні негативні наслідки колоніалізму та неокolonіалізму, імперіалістичної політики Російської Федерації в регіоні і сприяти зусиллям щодо збереження суверенітету та задоволення потреб українців у сфері психічного здоров'я. Це також може допомогти зрозуміти широкий глобальний феномен постколоніальної травми та її вплив на колонізовані народи по всьому світу.

Метою дипломної роботи є визначення причини постколоніального синдрому українців та проблеми з самоідентифікацією українського народу.

Досягнення мети дослідження обумовило потребу вирішення наступних **завдань**:

- Вивчити та проаналізувати історіографію проблеми;
- Дослідити джерельну базу дослідження;
- З'ясувати основні етапи російської експансії на держави та народи Європи та Азії;
- Визначити методи обмеження Російською імперією прав

українців в науковій, культурній та релігійній сферах;

- Показати репресії радянської влади проти наукового, культурного та релігійного життя українців в ХХ ст.
- Дослідити національний рух у Наддніпрянській Україні;
- Проаналізувати національний рух у Галичині та Закарпатті, а також основні риси москвофільства;
- Дослідити сучасний національний рух України, його розквіт та боротьба з ним Російської Федерації.

Об'єктом дослідження виступають історична культурна та ідентична спадщина українського народу, яка формувалася в умовах колоніальної чи постколоніальної залежності.

Предметом дослідження є вивчення наслідків колоніальної чи постколоніальної залежності для ідентичності українців

Теоретичною базою написання роботи послуговували праці таких учених, як М. Грушевський, Я. Грицак, І. Діяк, М. Бармак, М. Бушина, О. Гуржій, М. Палінчак, Ю. Поліщук, А. Каппелер, О. Реєнт, М. Вітенко, Н. Дейвіс, В. Лизанчук, І. Коляска та інших.

Методологія дослідження базується на сукупності теоретичних підходів, методів, які використовуються в історичних і етнологічних дослідженнях. У процесі написання роботи нами використано загальнонаукові методи – аналіз і синтез. Для вивчення політики іноземних держав щодо України ми використовували методи класифікації та порівняння.

Як інформаційна база дослідження використовувалися інформаційно-аналітичні огляди, веб-портали офіційної інформації про дослідження українців як окремої нації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, це дослідження спрямоване на вивчення питань, які раніше не були належним чином вивчені, та враховує різні аспекти впливу постколоніального синдрому на суспільство та індивідуальний розвиток людини.

Практичне значення дипломної роботи. Результати дослідження можуть бути корисними для вивчення та формулювання ефективних стратегій збереження та підтримки національної ідентичності українців в умовах постколоніального контексту. Крім того, бакалаврська робота може допомогти визначити фактори, що впливають на ідентифікацію українців та розуміння їх культурної спадщини, що може бути корисним для розробки програм та політик у галузі освіти та культури. Вивчення проблем самоідентифікації українців та їх постколоніального синдрому може бути корисним, крім історичної науки, в рамках різних дисциплін, зокрема в «Соціології», «Антропології», «Культурології».

Структура роботи зумовлена її метою і дослідницькими завданнями. Бакалаврське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків (разом 66 сторінок), списку використаних джерел та літератури (48 позицій) та додатків (3 позиції).

ВИСНОВКИ

Проблема самоідентифікації українців пов'язана з постколоніальним синдромом та виникає зі зміни ідентичності, яка стала результатом культурної асиміляції та підпорядкування іншим культурам. Українці відчувають труднощі з визначенням своєї національної та культурної ідентичності, що може призводити до негативних наслідків для їхньої самооцінки та емоційного стану.

Перш за все варто сказати, що джерела та історіографія бакалаврської роботи дозволяють реалізувати мету та завдання дослідження. Серед джерельного матеріалу нами використано низку цінних документів, які дозволили проілюструвати процес розвитку української нації. А серед історіографічних праць варто виділити дослідження М. Вітенка, Я. Грицака, В. Лизанчука, М. Палінчака та ін. вчених, які в комплексі уможливили реалізувати дипломний проєкт. Аналіз праць історичної, політичної, соціологічної, економічної та ін. літератури дає підстави стверджувати, що існує достатня кількість досліджень на тему постколоніалізму як в Україні, так і закордоном, з одного боку, а з іншого – є істотні проблеми, які склалися в цій сфері.

У бакалаврській роботі з'ясовано, що від початку XVIII ст. Російська імперія почала активну експансію на заході, півночі та півдні своїх кордонів. Землі Прибалтики, Фінляндії, Кавказу, Польщі та України відійшли під контроль Росії. В цьому контексті розглядатимемо російську експансію XVIII-XX ст. та її вплив на українців, як окремої нації. Заборона на національні символи, мову та культурні звичаї, знищення церковної влади, скасування решток державності та створення штучних адміністративних одиниць з метою знищення ідентичності українців – це лише деякі з прикладів, які свідчать про репресії проти українського народу в перші роки постання більшовицької Росії.

Упродовж тривалого періоду трьох століть, Україна стикалася з численними спробами русифікації. Незважаючи на це, завдяки внутрішнім відмінностям у структурі та психології суспільства, активному опору та збройним повстанням проти окупації, вдалося зберегти національну ідентичність. Сучасні спроби русифікації спрямовані саме на нейтралізацію тих

факторів, які сприяли ефективному опору у минулому. Отже, щоб уникнути повторення сумного досвіду Білорусі, українцям необхідно рішуче захищати свій економічний, інформаційний та культурний простір.

Українські наукові, культурні та релігійні інститути були знищені, а українські науковці, письменники та інші культурні діячі стали об'єктом переслідування, арештів та депортацій. Засудження за «націоналістичну» діяльність, «антирадянську» пропаганду та «спробу роз'єднати народи СРСР» були повсякденними для українських інтелектуалів. Загальний контроль над засобами масової інформації, літературою, мистецтвом та наукою також був частиною репресивної політики СРСР щодо українців протягом усього часу існування СРСР.

В ході дослідження національного руху в Наддніпрянській Україні з'ясовано, що цей регіон відіграв важливу роль у формуванні української національної ідентичності та боротьбі за політичну самостійність. У Наддніпрянщині національний рух характеризувався активною політичною та культурною діяльністю українських інтелектуалів, національних діячів та громадських організацій. У цьому регіоні було розпочато значну роботу з піднесення освіти, зокрема відкриття українських шкіл та видання україномовних книжок. Наддніпрянська Україна стала місцем, де виникли національно-політичні рухи, які визначали свої цілі та стратегії для досягнення політичної самостійності та національного відродження.

Аналіз розгортання національного руху у Галичині та Закарпатті, а також основних рис москвофільства, стало очевидним, що ці два регіони відрізнялися у своїх національно-політичних процесах та ідеологічних установах. У Галичині національний рух мав сильну українську національну спрямованість, активну боротьбу за збереження української мови, культури та ідентичності. Цей «український П'ємонт» став осердям національного відродження та самостійності, з багатим політичним та культурним життям, де формувалися національно-політичні партії та громадські організації.

У Закарпатті, незважаючи на свою багатонаціональну природу, також був присутній національний рух, проте він мав свої особливості. Закарпаття перебувало під впливом різних культурних і політичних векторів, що відображалось у складній поліетнічній ситуації та багатошаровій національній ідентичності.

В ході дослідження сучасного національно-державного життя в Україні відзначено, що національний рух переживає значний розквіт та має великий вплив на політичний, культурний та суспільний розвиток країни. Це активно позначається на зміцненні української ідентичності, збереженні мови, культури та національних традицій.

Важливою часткою сучасного національного руху, який має характер державної політики, є боротьба з впливом Російської Федерації, яка намагається знищити національну самостійність та втручатися у внутрішні справи України. Ця боротьба відбувається на різних рівнях, включаючи політичний, економічний та інформаційний.

Сучасний національний рух в Україні виявляється у масових протестах, громадських акціях та формуванні національно-патріотичних організацій. Цей рух має широку підтримку серед населення та має на меті забезпечити суверенітет та незалежність України, зміцнити демократію та розвивати українське суспільство.

Наша бакалаврська робота має практичну цінність. Вважаємо, що для вирішення постколоніального синдрому українців та викликів самоідентифікації, як окремої політичної нації, потрібен багатоаспектний підхід із залученням різних суспільних чинників. Ось кілька методів, які можуть сприяти вирішенню цих проблем:

1. Просування освіти та культури: наголос на викладанні української історії, мови та культури в школах на всіх рівнях. Пропагувати багату культурну спадщину України через музеї, виставки, фестивалі та ЗМІ. Заохочувати використання української мови в державних установах, ЗМІ та повсякденному житті для зміцнення мовної ідентичності.

2. Національне примирення. Сприяти діалогу та примиренню між різними регіонами та соціальними групами в Україні. Сприяти розумінню та повазі до різноманітних регіональних ідентичностей, наголошуючи на спільних цінностях і прагненнях, які об'єднують українців як націю.

3. Політичне представництво: Забезпечити справедливе та інклюзивне політичне представництво всіх регіонів і соціальних груп в Україні. Створення можливості для суттєвої участі в процесах прийняття рішень, дозволяючи почути та врахувати різні голоси.

4. Чесність медіа та інформації: боротися з дезінформацією та пропагандою, сприяючи медіаграмотності, критичному мисленню та відповідальній журналістиці. Підтримуйте незалежні ЗМІ, які надають збалансовану та точну інформацію, щоб протидіяти негативному впливу спотворених наративів на самоідентифікацію.

5. Економічний розвиток. Сприяти інклюзивному економічному зростанню, створенню робочих місць і соціальному забезпеченню в різних регіонах України. Усунути регіональні відмінності, щоб зменшити соціально-економічну нерівність і сприяти почуттю спільного процвітання та спільних цілей.

6. Переоцінка історичних наративів. Заохочувати всебічне та об'єктивне розуміння української історії, включаючи досвід колонізації та іноземного панування. Сприяти науковим дослідженням, які переоцінюють хибні історичні наративи та підкреслюють стійкість, досягнення та внесок українців як окремої політичної нації.

Важливо зазначити, що ці методи мають реалізовуватися цілісно та скоординовано із залученням державних інституцій, організацій громадянського суспільства, навчальних закладів, ЗМІ та активної участі українського народу задля досягнення мети – завершення формування української політичної нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : *Наукова думка*, 2013. 1056 с.

Література:

2. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.:

П. Гай-Нижник, Л. Залізник, І. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. Чирков, Л. Чупрій. Київ : «МП Леся», 2016. 586 с.

3. Бармак М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.) Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.

4. Батуринська трагедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8F (дата звернення 25.04.2023)

5. Брайчевський М. Етногенетичні проблеми походження українського народу. *На службі Кліо*. 2000. С. 137–155.

6. Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. 346 с.

7. Верменич, Я. В. Початки національної історичної науки : київські центри регіональних досліджень у 50–70 рр. XIX ст. Київ, 44 с.

8. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.. Київ : *Генеза*, 1996. 360 с.

9. Дейвіс Н. Європа. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/davis.htm> (дата звернення 25.04.2023)

10. Діак І. Українське відродження чи нова русифікація?: Навч. посіб. для студ. вищих закл. Освіти. Київ : *Гранослов*, 2000. 304 с.

11. Дедуш О. Історіографія дослідження української національної ідентичності в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 етнологія. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2021. 215 с.
12. Добржанський О. Становлення та розвиток українського національного руху на Буковині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: динаміка, періодизація, регіональна специфіка. Чернівці: *Золоті литаври*, 1999. С. 35–48.
13. Доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України». Київ .: НІСД, 2022. 135 с.
14. Данилюк, Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.). Ужгород : *Патент*. 352 с.
15. Зайцева З. Український національний рух другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у парадигмі «Схід–Захід» *Іст.-політ. студії*. 2016. № 1. С. 47–63.
16. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів [О. Бут, М. Бушин, Ю. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. Бушина, д.і.н., проф. О. Гуржія / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
17. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто. 1970. 246 с.
18. Костенко І. Як Московія стала Росією? До 300-ліття «викрадення» назви українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html> (дата звернення 25.03.2023)
19. Куземська Г. Нездоланна Україна : Хроніка нищення української Церкви, мови, культури, народу. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-tova/nezdolanna-ukrajina/> (дата звернення 25.03.2023)
20. Куцька О. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної армії на території Північної Норвегії (1944 р.). *Наукові записки*

Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Випуск 22. 2014. С. 290–310.

21. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. : соціальнополітичний портрет. Київ : *Либідь*. 176 с.

22. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : *Основа*. 376 с.

23. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба. Київ, 1992. С. 104–119.

24. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. Київ: *Логос*, 2006. 278 с.

25. Лизанчук В. Навічно кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів, 1995. 415 с.

26. Лавриненко С. Проблема формування національної свідомості сучасної молоді *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2011 № 2. С. 117–120.

27. Миллер О. Россия и русификация Украины в XIX веке. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm> (дата звернення 25.03.2023)

28. Новітня історія України (1900–2000) Підручник. А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Дрожжин та ін. Київ : *Вища школа*, 2000. 663 с.

29. Майборода О. Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії: проблема пошуку оптимальних політичних рішень *Наук. зап. ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 138–157.

30. Михальський Ю., Сова А. Москвофіли та український національний рух у Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.: погляд крізь призму сучасності . *Вісник Гуманітарні науки*. 2010. Вип. 9. С. 10–14.

31. Михайло Грушевський і українська історична наука : збірник матеріалів конференції / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів, 1999 р., 378 с.

32. Мерніков Г. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. *Проблеми теорії та історіографії*. Дніпропетровськ. 1997 р., 17 с.

33. Масненко В. Проблема національної свідомості в українській зарубіжній історико-політичній науці 1920-х рр.. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2001. № 8. С. 103–110.

34. Палінчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.

35. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

36. Реєнт О., Жиленкова І. Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. 2019. №1. С.5–21.

37. Російська експансія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%96%D1%8F#%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 (дата звернення 13.03.2023)

38. Російсько–польські війни URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8#XV%D0%86%D0%86%D0%86_%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F (дата звернення 03.05.2023)

39. Російщення України. URL: <https://tyzhden.ua/rosijshchennia-ukrainy/> (дата звернення 25.03.2023)

40. Русифікація України URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення 25.03.2023)
41. Спроби переробити сусідів. URL: <https://tyzhden.ua/sproby-pererobytu-susidiv/> (дата звернення 25.03.2023)
42. Сарбей В. Національне відродження України. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.
43. Фацинець І. Початок (не) братської колонізації. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/11/23/160536/> (дата звернення 29.03.2023)
44. Фаріон І. Львівське москвофільство на тлі інформаційного штилю // Укр. інформ. простір. 2018. Число 2. С. 97–112.
45. Фігурний Ю. Мілітарна й інформаційна агресія Російської Федерації проти України та її сучасні суспільні наслідки Упорядк. і наук. ред. П.П. Гай-Нижника. Київ, 2018. С. 162–180.
46. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
47. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. Київ : *Дух і Літера*, 2000. 354 с.
- Довідкова та енциклопедична література:
48. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с. (Образы истории: изд с 2004 г. / отв. ред. серии Л. П. Репина)